

Handelsmonopol eller frihandel?

-arkivstudier vedrørende handelshistoria på Røros

Rapport

Prosjektet *Handelsmonopol eller frihandel – arkivstudier vedrørende handelshistoria på Røros*, ble etablert for å få mer kunnskap om handelshistoria på Røros før 1800. Prosjektet ble satt i gang våren 2017 etter at Rørosmuseet mottok støtte til prosjektet fra Arkivforbundet, Røros Museums- og historielag, Torstein Erbos Gavefond og Bergstadens vel.

Mål for prosjektet var å se om arkivstudier kunne føre til nye opplysninger og bekreftelse på at det har foregått en viss handel gjennom bofaste handelsmenn ved Røros kobberverk før Rørosloven av 1818 slo fast at tre handelsmenn skulle «beskikkes».

Prosjektet er også ment å være en forstudie til et større forskningsprosjekt med den historiske handelsvirksomheta som tema.

Arkiver som er brukt i prosjektet

Arkivstudier av denne typen er tidkrevende arbeid. De håndskrevne dokumentene med gotisk skrift er av svært varierende karakter både hva språk, skriveferdigheter og organisering angår. Det har dessuten forekommet en del lakuner i dokumenter og arkiver, noe som har ført til vansker med å følge opp opplysninger som har dukket opp.

Offentlig arkivmateriale

De offentlige arkivene som er benyttet er digitalisert og tilgjengelige på nett. Dette har lettet arbeidet veldig og vært økonomisk besparende.

Særlig Skifteprotokoller etter Røros bergrett 1690-1813 kan gi gode opplysninger. Kirkebøker for Røros (Ministerial- og klokkerbøker) 1690-1816 og folketellinger og manntall for Røros bergstad 1645-1801 har vært viktige for å verifisere opplysninger om personers eksistens, alder og i noen tilfeller yrke.

Kongens kopibøker ved Riksarkivet (RA/EA-3023 Danske Kanselli 1572–1799, serie Fcaa – Norske registre) omhandler lover og forordninger.

Privatarkiver

Røros kobberverks arkiv (PA 211)

Den eldste delen av dette arkivet, og den som har vært aktuell for dette prosjektet, oppbevares på Statsarkivet i Trondheim. De delene av arkivet som er mest benyttet er Bergregnskap 1671 – 1800,

Bergskriverens arkiv 1690 - 1716, Den administrerende direktørs arkiv 1680 - 1794, Thomas Angells stiftelsers arkiv fra 1685, Den opphevede bergjurisdiksjon 1761 - 1789, og Overdireksjonens arkiv 1721 – 1800.

Av dette materialet er det bare Bergregnskapene som er digitalisert og tilgjengelige på nett. De øvrige har en måttet dra til Trondheim for å studere på lesesal.

Det har ikke latt seg gjøre å gå inn i arkiver etter handelsborgerskapet i Trondheim i denne omgang. Unntaket er arkivet PA 280 H. Høe & Co. Arkivene befinner seg ved Statsarkivet i Trondheim, men utenom PA 280 har de ikke registre. Letejobben etter handelskontakter på Røros ville derfor blitt en «*nål i høystakk*»-jobb. Det er derfor ikke prioritert å bruke tid på det i denne omgang.

Tapte arkiver

En del sentrale arkiver har vist seg å være vanskelige å oppdrive. For eksempel er ikke Røros kirkes regnskaper for perioden slutten 1600 og begynnelsen 1700 funnet. Og det eldste arkivet for Bergmesteren Nordafjells er gått tapt ved brann i 1798.

Andre kilder

Av andre, og trykte, kilder som er brukt har særlig de kongelige forordningene for perioden vært viktige. Mange av dem finnes i trykt form i *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge* (flere bind). Ulike institusjoner, som Nasjonalbiblioteket og Universitetet i Oslo har flere av dem digitalisert og tilgjengelige på nett.

Hvem var de første handelsmenn på Røros? Hvilke varer førte de? Hvilke tillatelser eller bevilgninger hadde de?

Dette var de sentrale spørsmål ved prosjektet. Røros har helt siden Røros Kobberverk ble etablert fungert som et handelssentrum i periferien. Særlig virksomheta ved verkets provianthus, og all den ferdsel og handel det førte med seg, er godt dokumentert. Omreisende handelsmenn fra fjern og nær skal ha møttes og utvekslet varer her. De fastboende handelsmenn har havnet i skyggen i denne historia. Men prosjektet har fått bekreftet at også de har hatt sin virksomhet her.

Under arbeidet har en sett nærmere på ni personer som har, eller kan ha vært handelsmenn i en eller annen form i perioden 1690 til 1800. I tillegg kommer sju stykker som folketellinga fra 1801 knytter til handel. Av disse er det bare to som tidligere er godt dokumentert, nemlig Andreas Harboe Berg (1752 - ?) og Morten Leigh (1779 – 1816). Disse to drev handelsvirksomhet helt på slutten av 1700-tallet og fra begynnelsen av 1800-tallet.

Et av de tidligste interessante dokumentene dukket opp i PA 211, Den administrerende direktørs arkiv, datert 28. januar 1691. Her blir det antydnet at fastboende som driver handel kan melde seg for stedlig representant for partisipantskapet og forhandle om bevilling til å drive handel mot en avgift, «*baade for dend Passerede og til stundende tid*». En slik mulig åpning for tillatelse til handelsvirksomhet er ikke kjent fra tidligere, men det har foreløpig ikke vært mulig å få verifisert om slike tillatelser faktisk ble gitt på dette tidspunktet eller ikke.

Arkivmaterialet bekrefter imidlertid at det ble arbeidet for å få slutt på at «*fremmede Cremmere*» drev med handel utenom provianthuset i tidsrommet før og etter 1700.

Foreløpig kan en knytte første sikre spor etter fastboende handelsmenn utenfor provianthuset til 1690-tallet. I skiftet etter Volqvart Jøns fra 1695 blir både han og en av vurderingsmennene ved skifteforretninga, Hendrich Pettersen Stricher (ca. 1666 – 1720) omtalt som handelsmenn. Hva uttrykket «*Handelsmand, herpaa Stedet*» innebærer når det gjelder Stricher er fremdeles noe uklart, men skifteforretninga levner liten tvil om at Jøns var både handelsmann og gjestgiver ved siden av organiststillinga som han innehadde. Mellom to og tre sider er viet til opplisting av «*Kramgods*», som inneholder anselige mengder med ulike tekstiler og en del husgeråd. Ved taksering av gården beskrives også hovedhuset med «*3de verelser ofuenpaa, med een liden Kramboe*».

Litt oppsiktsvekkende er det at blant alle tekstiler inneholder lista også «*20 allen blommed Catun*», noe som viser at dette nye stoffet fantes tilgjengelig på Røros langt tidligere enn før antatt. I følge Historiske toll- og skipsanløpslister ble det i 1685 innført 4805 alen kattun til Trondheim, uten at den kilder sier noe om «*blommed*» eller andre mønstringer. At stoffet fant veien til Røros så tidlig var likevel en overraskelse.

Etter at Jøns dør i 1695 blir handelsforretninga fortsatt av stesønnen Johannes Brun.

En kan videre dokumentere handelsmenn på bergstaden fram til 1740 da handelsmann Anders Evensen Qværnes dør. Men det var trolig fastboende handelsmenn på Røros etter ham også, for på midten av 1700-tallet bestiller provianskriver Peder Hiort klede i Trondheim i forbindelse med et bryllup han skal være med i. Han ville ha klede fra Trondheim fordi han syntes det klede som kan skaffes på Røros er for grovt. På slutten av 1700-tallet er minst to handelsmenn dokumentert. Den ene er Ole Poulsen (1728 – 1817). Det er uklart når han startet opp. På bakgrunn av dette kan en ikke si med sikkerhet at det har vært en kontinuerlig tilgang på faste forretningsdrivende på hele 1700-tallet. En sitter likevel igjen med 16 navn på mulige handelsmenn i perioden 1690-1800.

Hvordan tillatelsene til å drive handel ble organisert har det foreløpig ikke vært mulig å verifisere, men evt. videre arkivstudier kan trolig avklare dette.

Det ble fort klart under arbeidets gang at evt. handelsmenn også gjerne hadde andre beskjeftigelser. Det har derfor vært nødvendig å skaffe seg noe oversikt over særlig gjestgivervirksomhet på stedet.

En del personer blir omtalt som handelsmenn i tillegg til at de er handverkere og gjestgivere. I disse tilfellene er det vanskelig å avgjøre om de har drevet handel med et variert vareutvalg eller om de bare har handlet litt med de varer de hadde tilgjengelig gjennom sin øvrige virksomhet. Det kan for eksempel være grunn til å mistenke at en mann som Jens Mathisen (1747 el. -54 - 1811), som var bergkirurg, først og fremst hadde medikamenter for salg.

For å drive handels- eller gjestgivervirksomhet i Danmark-Norge på 16- og 1700-tallet måtte en ha handelsprivilegier/bevilling fra kongen. Når det gjelder bevilling til gjestgivervirksomhet ser det ut til at dette var delegert fra kongen til bergmester/verksadministrasjon. I Riksarkivet finnes oversikt over kongelige bevillinger i perioden, men ingen er utstedt til personer på Røros. I 1691 gir imidlertid partisipantene ved kobbervirket Volqvarts Jøns tillatelse til å drive gjestgiveri. Men også en håndfull flere er nevnt i ulike kilder som gjestgivere.

Privilegiebrevet av 1646 sier noe om regulering av handel, og Bergordinansen av 1683 åpner på et mer generelt grunnlag for at partisipanter eller andre kan sørge for proviant ved verkene. Begge disse reguleringene gjelder først og fremst livsmidler.

Som tidligere nevnt ser det ut til at det på Røros ble gitt anledning til å søke bevilling til å drive handel i 1691, men bekreftelsen på at dette faktisk ble gjennomført mangler. Det er fremdeles uklart om bevillinger ble utstedt eller om virksomheta var såpass begrensa og uten konkurranse for

partisipantene at det ble sett gjennom fingrene med hva som forgikk. Det kan imidlertid ikke være tvil om at handelen foregikk åpenlyst og med noen form for «velsignelse».

Konklusjon

Det er ingen tvil om at det har vært fastboende som har drevet noen form for handel på Røros, i hvert fall fra slutten av 1600-tallet. Og det er helt usannsynlig at de handelsmenn en finner i kildene, og som var bofaste på bergplassen, ikke drev sin virksomhet i full åpenhet og i forståelse med de verksbetjenter som var på Røros, og dermed med partisipantene i Trondheim. Det er dokumentert at kobberverket sågar var kunde hos de som drev handel, både på begynnelsen av 1700-tallet og rundt århundreskiftet 17-1800. Dessuten hadde flere av de som omtales som handelsmenn tilknytning til og/eller arbeid ved verket ved siden av. Handelsvirksomheta var som regel ikke den eneste leveveien. Dette gjelder i hvert fall de tidligste handelsmenn som Volqvart Jøns (? – 1695), og Johannes (1669 – 1718) og Mathias Volqvarts Brun (1701 – 1761).

I alle skifteforretningene er tekstiler og husgeråd en vesentlig del av varelageret.

En teori blir dermed at verket ga tillatelse til, formelt eller uformelt, at det ble drevet handel så lenge varesortimentet ikke var i direkte konkurranse med de varer som partisipantene hadde sine inntekter av på provianthuset. Salg av proviant kunne til tider innbringe vel så store og stabile inntekter som kobbersalget for partisipantene, siden etterspørselen og prisene på kobber var svært utsatt for konjunktursvingninger.

Prosjektet har bidratt til at en handelsvirksomhet utenom provianthuset kan dokumenteres i primære kilder. Det gjenstår likevel en del studier for å dokumentere omfanget av og reguleringene rundt denne virksomheta. Det er ikke slik at historia må «skrives om», men en nyansering av framstillinga om «handelsmonopolet» til kobberverket er absolutt på sin plass.

Videre problemstillinger

Dette forprosjektet med arkivstudier har ført til mange interessant nye problemstillinger. Prosjektet har gitt et utvetydig svar på spørsmålet om det fantes fastboende handelsmenn på Røros, men arbeidet har også skapt flere nye spørsmål!

1. En helt vesentlig problemstilling som ikke er tilstrekkelig gjort rede for så langt er spørsmålet om de strukturelle forholda rundt handelsvirksomheta på 16- og 1700-tallet. Hvem ga den formelle tillatelsen til å etablere handelsvirksomhet? Hvordan var forholdet mellom forordninger og handelsprivilegier gitt av kongen og den reelle praktiseringa av den juridiske makt som var overført til bergamtet og kobberverket gjennom opprettelsen av en eget bergjurisdiksjon? Brukte verket og partisipantene den juridiske makta utover det bergjurisdiksjonen egentlig la opp til? Videre arbeid med å kartlegge forholdene mellom lover, forskrifter og bevillinger i større grad, og særlig opprettelsen av Bergamtet og Bergverksjurisdiksjonen, må gås gjennom med tanke på hvilke rettigheter som egentlig fulgte med privilegiene etter hvert. I den tidligste perioden av kobberverkets virksomhet ble det utstedt en rekke lover og forordninger som regulerer drifta og livet på og ved verket. I realiteten kan alt fra Bergordningen av 1539 til Rørosloven av 1818 ha hatt innvirkning på hvordan samfunnet, og evt. handel, ved verket ble organisert.

2. En annen viktig problemstilling er kontaktnettet til den enkelte handelsmann. I flere av skifteforretningene finnes det oversikt over debitorer og kreditorer. Kan en ved å gå videre på disse finne ut noe om samarbeidsforholdene de lokale handelsmennene må ha hatt med handelsborgerskapet andre steder, og da først og fremst i Trondheim? Og hvordan sto dette i forhold til at det samme handelsborgerskapet gjerne var de som var partisipanter i Røros Kobberverk samtidig?
3. Et tredje spørsmål er hvordan den lokale handelsvirksomheta påvirka lokalsamfunnet på og rundt bergstaden. Kan økt kunnskap om handel og handelsmenn på Røros gi ny innsikt i de sosiale forholda? Hvem var kundene hos de lokale handelsmennene? Var det bare «de kondisjonerte» som hadde økonomiske forutsetninger til å handle tekstiler, krydder og husgeråd hos en lokal handelsmann? Hva med smeltehyttarbeidere, stigere, bedrestilte arbeidere og bønder i omlandet? Det er behov for ytterligere kunnskap og dokumentasjon om virksomheta både til den enkelte handelsmann og de kundene han hadde.

Prosjektet har bidratt til nyansert kunnskap om handelsvirksomhet ved kobberverket før 1800. En kan fastslå at det ikke bare har vært via provianthuset og tilreisende bønder og handelsmenn at det har vært omsetning av varer på Røros. Det er likevel mange spørsmål som gjenstår og som kan være utgangspunkt for videre studier på handelshistoria på Røros.